

TÚRI TAMÁS

SPIRITUALIZMUS ÉS MILLENARIZMUS:
A KOLLEGIÁNS DANIEL DE BREEN
ERDÉLYI RECEPCIÓJA AZ UNITÁRIUSOK KÖRÉBEN¹

REZÜMÉ

A tanulmány a németalföldi kollegiáns eszmék erdélyi recepciójáról szolgál újabb adatokkal. Az amszterdami kollégium alapítója, Daniel de Breen *Amica disputatio adversus Judaeos...* című 1644-es munkája és annak egy Jelenések-kommentárt (*Explicatio locorum...*) tartalmazó appendixe több forrásban is fellelhető a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár unitárius kéziratai és nyomtatványai között. Emellett az appendixet a 18. századi *Unitárius egyháztörténet* is ismerteti. A dolgozat a lengyelországi sociniánusokkal jó kapcsolatot ápoló De Breen spiritualista-millennarista nézeteinek ismertetésén keresztül ad képet a kollegiáns mozgalom korai szakaszának eszméiről. Továbbá De Breen értekezését elhelyezi a zsidók millennium előtti megtérését célzó, 17. század közepén keletkezett angol és holland filoszemita-millennarista munkák kontextusában. Mivel De Breen munkássága a mozgalom spirituálistika-misztikus szakaszához köthető, így az *Amica disputatio...* unitárius anyagban való felbukkanását a spiritualista irodalom 18. századi recepciójaként értékelhetjük, habár irodalmi szövegekben lecsapódó hatásáról még nem rendelkezünk adatokkal.

KULCSSZAVAK: erdélyi antitrinitarizmus, kollegiáns mozgalom, millennarizmus, spiritualizmus, filoszemitizmus

ABSTRACT

Spiritualism and Millenarianism: Reception of the Collegiant Daniel de Breen among the Antitrinitarians in Transylvania

The study offers new information about the reception of the collegiant ideas among the Transylvanian Antitrinitarians in the 18th century. The *Amica disputatio adversus Judaeos...* (1644) and its appendix about the explanation of

¹ A tanulmány az NKFIH-OTKA 116234 számú (Spiritualista irodalom a kora-újkor Erdélyben) pályázat támogatásával készült.

the Apocalypse, written by Daniel de Breen, one of the founder of the Collegium in Amsterdam, are found in more copies among the Unitarian manuscripts and prints in the Library of Academy in Cluj-Napoca. Moreover, the appendix is reviewed by the *History of Transylvanian Unitarian Church*. The study introduces the early phase and ideas of the Collegiant movement and its connections with the polish Socinians through the millenarian and spiritualist thoughts and works of De Breen. Besides, it establishes the context of the *Amica disputatio...* among the English and Dutch philosemitic-millenarian works from the mid-17th century, which aimed to convert the Jews before the millennium. De Breen's activity was a part of the spiritual-mystical period of the Collegiant movement, so the emergence of the *Amica disputatio...* among the Transylvanian Unitarians is appraisable as the Unitarian reception of the spiritualist literature in the 18th century. However, there is no information about its influence on the Unitarian writings yet.

KEYWORDS: Transylvanian Antitrinitarianism, Collegiant movement, millenarianism, spiritualism, philo-semitism

*

A kora újkori unitárius irodalom olvasói régóta érdeklődéssel kísérik az erdélyi felekezet holland heterodoxiával való érintkezéseit, amelyek a németalföldi peregrinációnak köszönhetően a 17. század második felében megélnék.² Ennek kiváló példája a kapcsolatok megszilárdításában nagy szerepet játszó Adam Franck, aki tanulmányai befejeztével az Erdélybe történő hazatérés helyett a remonstráns, majd a kollegiáns gyülekezethez csatlakozott, és az 1660-as években tevékenyen részt vett az alapvető sociniánus munkákat magába foglaló *Bibliotheca Fratrum Polonorum* kötetének megjelentetésében. Emellett közvetített a Lengyelországból menekülni kényszerülő sociniánusok és a holland remonstránsok, illetve kollegiánsok között, majd pályáját politikai karrierrel koronázta.³ Az erdélyi diákok peregrinációjának feltárása és a személyes kapcsolatok

² Henk VAN DE GRAAF, *Einunddreißig siebenbürgische Unitarier in einem niederländischen Krähennest = György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*, ed. Mihály BALÁZS, Gizella KESERŐ, Budapest, Balassi Kiadó, 2000 (Studia Humanitatis 11), 63–77.

³ B. Kis Attila Adam Franck személyét középpontba állítva rajzolja fel az unitáriusok hollandiai kapcsolatrendszerét: B. Kis Attila, *Adam Franck (1639–1717) pályaképe*, Keresztény Magvető 114(2008)/3, 363–383. Uő., *Adam Franck (1639–1717) pályaképe (2)*, Keresztény Magvető 114(2008)/4, 528–554. Uő., *Adam Franck (1639–1717) pályája (3.)*, Keresztény Magvető 115(2009)/1, 56–83. Uő., *Adam Franck (1639–1717) pályája (4.)*, Keresztény Magvető 115(2009)/2, 190–211.

feltérképezése mellett újabban megjelent az igény a németalföldi vallási csoportok eszmetörténeti hátterének vizsgálatára is.⁴ Ezáltal jobban megérthetjük, hogy egyes csatornákon keresztül milyen nézetek jutottak el Erdélybe, illetve meghatározhatjuk, hogy azok fejtettek-e ki jelentősebb hatást a hazai irodalmi termésben. Jelen tanulmány is e kezdeményezéshez kapcsolódik, és a kollegiáns eszmék erdélyi recepciójához kíván adatokkal szolgálni.

A Kénosi Tözsér János és Uzoni Fosztó István által összeállított 18. századi *Unitárius egyháztörténet* a Heltai-nyomda termékeinek felsorolásánál részletesen leírja a 46. tételt:

„XLVI. Explicatio locorum aliquot difficiliorum in Apocalypsi a capite XI. usque ad finem libri, non definiendi, sed inquirendi animo proposita. 'Egypár nehezebb hely magyarázata a Jelenések könyve 11. fejezetétől a könyv végéig, miket nem meghatározás, hanem a kutatás szelleme tétett föl.' Kinyomatták első ízben, 1644-ben fólióban. A hely nincs ugyan megjelölve, de a Heltai-féle betűk fölismerhetőek.

»I. fejezet. A szent helyet tapodó nemzetek; a két tanú, kik zsákba és hamuba öltözve prófétálnak; a nagy város, melynek utcáján e tanúk holttesteinek fekszenek temetetlenül. Jel 11.

II. fejezet. A mennyben látott vajúdó asszony, ki fiúgyermeket szül; a tíz szarvval fölfegyverkezett sárkány; Mihály és a sárkány, továbbá a kettenjük angyalai közt végbement harc; az asszony menekülése a pusztába.

III. fejezet. A hétfejű és tízszarvú fenevad, mely a tengerből jó elő; mit jelent ő, mit az ő hét feje és szarvai.

IV. fejezet. A kétszarvú fenevad, mely a földből búvik elő; az első fenevad képe, a fejét ért halálos csapás után újraéled.

V. fejezet. A babiloni parázna.

VI. fejezet. Miképpen vész el a parázna, a fenevad, a hamis próféta és a földi királyok minden seregükkel egyetemben.

VII. fejezet: A napkeletről érkezett királyok; azon lelkek feltámadása, kik a Krisztus mellett tett tanúság miatt levágattak, és az ő ezer évig tartó birodalmuk. A végén: Dicsőség az egy Atyaistennek.»⁵

⁴ KESERŰ Gizella, *A kötelékek lazítása. Kollegiánsok és barátai* = Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás. *Tanulmányok és szövegek*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016 (Kölesériana 3), 54–70.

⁵ KÉNOSI TÖZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, I., ford. MÁRKOS Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella et al., Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 4/1), 705.

A szóban forgó munka azonban nem a Heltai-nyomda terméke és nem is önálló nyomtatvány, hanem egy appendix, amelyet szerzője, a németalföldi kollegiáns Daniel de Breen *Amica Disputatio adversus Judaeos...* című művével együtt jelentetett meg 1644-ben.⁶

Az *Egyháztörténet* tartalmi leírása és az értekezés több, a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található példánya arra enged következtetni, hogy De Breen munkája felkeltette az unitáriusok érdeklődését. Egyfelől az *Amica Disputatio...* fellelhető az unitárius kéziratos hagyatékban egy olyan 18. században összeállított kolligátum részeként, amelynek elején holland remonstráns és sociniánus szerzők nyomtatványai szerepelnek. Így De Breen munkája után az *Illustria aliquot Specimina Infelicis pugnae Abrahami Calovii...* című kiadvány következik, amelynek szerzőjét egy 18. századi kéz Daniel Zwickerrel azonosította, valószínűleg Christophorus Sandius katalógusa (*Bibliotheca Antitrinitariorum...* 1684) alapján. Ezt Samuel Przyrkowski 1644-es *Apologeticon adversus Satyram Viri...* című nyomtatványa követi. Ezután pedig kéziratos lejegyzések olvashatóak: 1) egy töredékes 18. századi teológiai traktátus, 2) Michael Gittich levelezéséből való részletek másolata, 3) kivonatok Johann Crell és Martin Ruar munkáiból, illetve Hugo Grotius levelezéséből, végül pedig 4) Ernestus Hesichius felnőtt keresztelésről szóló munkájának töredékes másolata.⁷ Másfelől De Breen munkájából a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár nyomtatványai között egy olyan önálló példány is szerepel, amelynek Uzoni Fosztó István volt a tulajdonosa.⁸ Sajnos a munka irodalmi hatását az eddigi ismeretek alapján nem lehet megítélni. Az bizonyos, hogy Uzoni Fosztó sem az *Amica disputatit*ot, sem az utána következő *Explicatio locorum*ot nem használta fel kétkötetes *Apokalipszis-kommentárjában* (1765–66), amelyben tételesen hivatkozta forrásait.⁹ Az *Explicatio locorum...* egyetlen eddigi ismert említése tehát az *Egyháztörténet* idézett részében szerepel.

⁶ *Amica Disputatio adversus Judaeos, continens examen scripti cujusdam Judaici e Lusitanico in Latinum versi, et Responsum ad Quaestiones inibi Christianis Propositas, Cui adjuncta est Explicatio Locorum aliquot difficiliorum in Apocalypsi Iohannis a cap. XI. usque ad finem libri, Anno 1644.*

⁷ *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, compiled by Elemér LAKÓ, Szeged, 1997, 398. No. 1971.

⁸ Daniel de BREEN, *Amica disputatio adversus Judaeos...*, Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, U 57721.

⁹ UZONI FOSZTÓ István, *Jelentése a Jézus Krisztusnak, melyet rövid prédikációk által tanításra alkalmaztatott szolgálja UZONI F. István elkezdvén a torockószentgyörgyi unitaria parókiában, az 1763dikban. Fogyta tájban, Marosvásárhely, Teleki Téka, Ms. 0432/1–2.*

Ennek ellenére nem látszik feleslegesnek De Breen munkájának háttérét szemügyre vennünk. Habár Keserű Gizella nemrég felvázolta a kollegiáns mozgalom történetét, tanulmányában inkább a belső szakadás időszakára helyezte a hangsúlyt, amikor is az 1670–80-as években a felvilágosodás eszméit mintegy megelőlegezve a racionális istenismeret, illetve a filozófia és a vallás kibékítésére való törekvések kerültek pozícióba.¹⁰ A rációnak a vallás területén való felértékelődése bizonyosan utat nyitott az unitárius érdeklődés számára. De Breen recepciója azonban azért lehet érdekes, mert munkássága a mozgalom korai szakaszához kapcsolódik, amelyben a spirituális-misztikus és millenarista elemek játszották a fő szerepet.

A kollegiáns gyűlések 1619-ben praktikus okból jöttek létre. Miután a dordrechtli zsinat (1618) felfüggesztette a remonstráns lelkipásztorokat, Warmond közössége pap nélkül maradt. A helyzetre Gijsbert van der Kodde kínált megoldást, aki azt javasolta, folytassák az összejöveteleket lelkész nélkül, közös bibliaolvasással, imádkozással és a vallás dolgairól való szabad beszélgetéssel. A kollégiumi működés mint protestáns informális összejövétel csak akkor kapott teoretikus megalapozást, amikor a remonstráns prédikátorok 1620 körül vissza akartak térni a gyülekezet élére. Ekkor Van der Kodde úgy érvelt ellenük, hogy a kollégiumi összejövetel sokkal közelebb állnak az apostoli egyház gyakorlatához, mint a hitvallással rendelkező bevett felekezetek istentiszteletei. A kollegián-sok ugyanis a papság és a hagyományos egyházszerkezet elutasítása mellett a toleranciát és a szabad prófétálás jogát hirdették. 1621-ben már a szomszédos faluban, Rijnsburgban gyűltek össze havonta egyszer. Ezért többen rijnsburgiaknak is nevezik őket. A gyűléseken a Bibliából való hangos felolvasás után bárki felszólalhatott, aki úgy érezte a Szentlélek szólásra indítja. Majd rendszerint imádkoztak és énekeltek.¹¹

A kollegiáns nézetek főként a 16. századi spiritualista tanokban gyökereztek. A szabad prófétálás és a *sola scriptura* elvét Jacobus Acontius munkái alapján hirdették, míg a látható egyház és teljes intézményrendszerének (papság, hitvallások) elutasítása Sebastian Franck és Caspar von Schwenckfeld tanai mentén alakultak ki. Sebastian Castellio tételei leginkább a toleranciafelfogásuk azon elemeire hatottak, miszerint a hit csakis

¹⁰ KESERŰ, *i. m.*, 62–68. Erről az időszakról lásd még: Jonathan I. ISRAEL, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750*, New York, Oxford University Press, 2001, 342–358.

¹¹ Andrew C. FIX, *Prophecy and Reason. The Dutch Collegiants in the Early Enlightenment*, New Jersey, Princeton University Press, 1991, 37–40.

az egyénre tartozik, így az tulajdonképpen magánvélemény, illetve, hogy a hit kérdéseiben nem léteznek földi bírúk. Emellett az értelemnek a vallás területén való érvényesítésében is Castelliót követték. A gyülekezeti szabadság és a vallási individualizmus kérdésében pedig a humanista Dirck Volckertszoon Coornhert munkássága gyakorolt hatást a mozgalomra. Coornhert rendszerének középpontjában az egyén lelkiismeretének sérthetlensége áll, elképzeléseiben pedig markánsan jelen vannak a 16. századi spiritualista eszmék.¹²

Daniel de Breen (1594–1664) már a mozgalom azon, 1640 utáni szakaszában tevékenykedett, amikor nézeteik és a kollégiumok intenzív terjedésnek indultak Hollandiában. A haarlemi születésű De Breen a Leideni Egyetemen tanult teológiát, majd csatlakozott a remonstránsokhoz és tanára, Simon Episcopius titkáraként vett részt a dordrechi zsinaton. A remonstránsok elleni ítélet után meggyőződésének visszavonása helyett Strasbourgba utazott, ahol a schwenckfeldianus spiritualisták hatása alá került. Hazatérve egy remonstráns gyűlés alkalmával letartóztatták, nem sokkal később azonban elhagyta a felekezetet és a kollegiánsok közé állt. A szakítás oka De Breen radikális pacifizmusa, illetve a hitvallásokról és az egyházzal való véleménye volt. Szemben a remonstránsokkal, akik a hit fundamentális kérdéseiben nem engedtek meg eltérő véleményt, De Breen a hitvallások teljes szükségletlensége mellett érvelt. Nézete szerint ugyanis nincs tisztább *confessio* Isten szavánál. Másfelől az 1620-as években vita alakult ki közte és Episcopius között a keresztyének hivatalviseléséről, amit De Breen a fegyverviseléssel együtt szigorúan elutasított.¹³

De Breen már ezekben az években kapcsolatba került a sociniánusokkal, ugyanis 1624–25 körül felvette a kapcsolatot Martin Ruarral, akitől Johann Crell *Ad librum Hugonis Grotii...* (Raków 1623) című munkájából rendelt 25 példányt Németországból.¹⁴ Ekkoriban valószínűleg könyvkereskedőként dolgozott. 1638-ban vitába került a kollegiánsok ellenfelével, Paschier De Fijne-vel. De Breen bírálta, hogy a remonstránsok hitvallást fogadnak el, mivel szerinte a hitvallások korlátozzák az egyén lelkiismereti szabadságát.¹⁵ Később tanítóként és korrektorként tevékenykedett.

¹² Gerrit VOOGT, „Anyone Who Can Read May Be a Preacher”: Sixteenth-Century Roots of the Collegiants, *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis / Dutch Review of Church History*, 85(2005), 409–424. Magyarul: KESERŰ, *i. m.*, 56–58.

¹³ FIX, *i. m.*, 67–68. B. KIS, *Adam Franck...*, *i. m.*, 376–377. Főképp a 32., 33. lábjegyzetek.

¹⁴ B. KIS Attila, *Frank Ádám (1639–1717) és a Bibliotheca Fratrum Polonorum*, *Magyar Könyvszemle*, 119(2003)/1, 97.

¹⁵ FIX, *i. m.*, 68.

1640 körül görög tudásának köszönhetően Hugo Grotius *Annotationes*-én dolgozott, amelynek indexén több önkényes szövegváltoztatást eszközölt.¹⁶

Daniel de Breen 1646-ban a spiritualista héber tudós Adam Boreellel (1602–1665)¹⁷ közösen alapította meg az amszterdami kollégiumot, ami azért is számottevő, mert – miként Keserű Gizella fogalmaz – „az ő amszterdami kollegiáns aktivitásával kezdődött a misztikus-spiritualista irányultság fölerősödése a mozgalmon belül, ami Galenus Abrahamsz de Haan csatlakozásával teljesedett ki.”¹⁸ A kollégium Schwenckfeld és Sebastian Franck útján járó spiritualizmusát Boreel alapozta meg és a kezdeti gyűlések szintén az ő radikális nézeteinek terjesztését szolgálták. Ekkleziológiai megfontolásait az 1645-ben megjelent *Ad legem et ad testimonium* című munkájában foglalta össze. Ennek alapvetése, hogy a földi egyházak csakis Krisztus közvetlen autoritásán alapulhatnak. Ezt azonban csak az első századi apostoli egyház kapta meg a Szentlélek és a Szentírás formájában. A vallás egyedüli alapja csakis a Biblia lehet. Ezért sem a földi egyházaknak, sem a hitvallásoknak nincs jogosultságuk. Az igazi keresztényeknek el kell hagyniuk a látható egyházakat és egyénileg kell a Bibliát olvasniuk, kegyes életet élniük és imádkozniuk. 1645 után Middelburg mellett számos más városban is gyülekezetet alapított, ezek azonban rövid életűek voltak. Az amszterdami kollégium stabilitása De Breen támogatásának volt köszönhető, aki bevezette a rijnsburgi eszmét, ő maga azonban a mozgalom háttérében maradván inkább munkáin keresztül gyakorolt hatást.¹⁹

A kollégiumok minden keresztény számára nyitottak voltak, mi több, a lelkiismereti szabadság és a tolerancia jegyében a gyűlésen résztvevők megőrizhették más egyházhoz való tartozásukat is. Ennélfogva számos heterodox csoport talált menedéket soraik között. Az amszterdami kollégiumban a mennoniták, a spiritualisták és a sociniánusok is nagy számban megfordultak. Előbbieknek köszönhető, hogy az intézményrendszer

¹⁶ J. TRAPMAN, *Erasmus Seen by a Dutch Collegiant: Daniel de Breen (1594–1664) and his Posthumous Compendium Theologiae Erasmicae (1677)*, *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis / Dutch Review of Church History*, 73(1993)/2, 159–161.

¹⁷ A middelburgi születésű Boreel Leidenben tanult teológiát, ám gyakori látogatója volt a kollegiáns gyűléseknek. Az 1630-as években Oxfordban tanult, ahol angol radikális csoportokkal került kapcsolatba, ami miatt néhány hónapra bebörtönözték. Middelburgba visszatérve újra teológiát tanult és figyelme az ótestamentumi, illetve héber tudományok felé fordult. FIX, *i. m.*, 90.

¹⁸ KESERŰ, *i. m.*, 60.

¹⁹ FIX, *i. m.*, 44–45, 90–93.

és a ceremóniák elutasítása mellett a felnőtt keresztelés és az úrvacsora szentsége megmaradt. Emellett erős hangsúlyt kaptak a millenarista elképzelések, de a sociniánusok közvetítette racionális bibliaértelmezés is hatással volt nézeteikre. Az eszmei érintkezések következtében maga a mozgalom is tanbéli változásokon ment keresztül. Míg a kezdeti rijnsburgi szakaszban (1620–1650) az összejövetelek az apostoli kereszténység jegyében teltek, a kollégiumok elterjedésével (1650–1700) az intellektuális érdeklődés és a kereszténység morális-spirituális átalakításának terve vette át a szerepet a gyűléseken. A társadalom morális újjászületését és az apostoli egyház teljes visszaállítását szorgalmazó elképzelések a második reformáció radikális szárnyához kapcsolták a mozgalmat.²⁰

Habár a sociniánusok tömegesen csak a Lengyelországból való száműzetésük (1660) után jelentek meg a németalföldi kollégiumokban – ekkor azonban már térítettek is²¹ –, számuk korábban sem lehetett elhanyagolható, hiszen 1653-ban rendelet született az antitrinitáriusok gyülekezése, illetve könyveik forgalmazása ellen. A tiltás valódi célpontjai azonban a kollegiánsok voltak. A rendeletre hivatkozva a remonstránsok bezáratták a rotterdami kollégiumot, az amszterdami pedig több évre illegálisba kényszerítették, így a gyűlés helyszíne folyamatosan vándorolt.²² De Breen kifejezetten jó kapcsolatot ápolt az unitáriusokkal. Az 1640–50-es években tevékenyen segítette a Lengyelországból menekült sociniánusok munkáinak hollandiai megjelenését,²³ mi több, a holland hagyomány őt tartja a *Bibliotheca Fratrum Polonorum* kezdeményezőjének. Ezt azonban B. Kis Attila kutatásai cáfolták.²⁴ Széleskörű érdeklődését mutatja, hogy németből latinra fordította a szombatosság alapjait megteremtő Matthias Vehe-Glirius *Istenismeretének* egyes fejezeteit is.²⁵ Habár De Breen sosem vallotta magát unitáriusnak, tanaik befolyásolták nézeteit. Az 1664-ben megjelent *Breves in Vetus et Novum Testamentum annotationes* című művében, amely nagyban támaszkodott Erasmus bibliakritikai eredményeire, a Biblia egyes részeit maga is sociniánus értelemben ma-

²⁰ Uo., 41–42, 48–51.

²¹ Uo., 42.

²² B. KIS, *Frank Ádám...*, i. m., 94. FIX, i. m., 45–46.

²³ LIPTÁK Anikó–B. KIS Attila, *Sibbe Jan Visser: Samuel Naeranus (1582–1641) en Johannes Naeranus (1608–1679). Twee remonstrantse theologen op de bres voor godsdienstige verdraagzaamheid [Két remonstráns teológus a vallási türelem szolgálatában]*, Groningen, 2011. 575 old., Keresztény Magvető 117(2011)/4, 474.

²⁴ B. KIS, *Frank Ádám...*, i. m., 96–97.

²⁵ DÁN Róbert, *Matthias Vehe-Glirius és Dávid Ferenc*, Keresztény Magvető 107(2001)/1–2, 7.

gyarázta. Nem csupán a Szentháromságot tagadta, de Krisztus istenségéről is a sociniánusokhoz hasonlóan értekezett. A János-evangélium prólogusa kapcsán Fausto és Lelio Sozzini magyarázatát olvashatjuk. Elképzeléseiket azonban kiegészítette, így az ember Jézus által való új teremtés gondolatát összekötötte saját millenarista nézeteivel, miszerint az új teremtés csakis a végső időkben fog kiteljesedni.²⁶

Ez utóbbi gondolat azért sem elhanyagolható, mert a kollegiáns gondolkodást alapjában hatotta át Krisztus ezeréves földi birodalmának váradalma. Vallási reformjaikban központi szerepet játszott a millennium előtti világ pesszimista megítélése.²⁷ Eszerint jelenük végletekig romlott, amelyben szentségtelen földi állapotok uralkodnak. Az egyház Nagy Konstantin óta folyamatosan hanyatlik, mivel akkor került először kapcsolatba a világi hatalommal. A jelen korszakát a szentek üldözése és az erkölcstelenség hatja át, amelyből csak az eljövendő millennium kínálhat menekülést. A kollegiánsok millenarizmusát Daniel de Breen 1653-as *Van 't Geestelijck Triumpherende Ryck onses Heeren Jesu Christi* című értekezése alapozta meg, amelyben a chiliaszta elképzeléseket az egyházatyák véleményével igazolta, majd az ezeréves királyság eljövételét szigorúan bibliai alapokon igyekezett bizonyítani a Dán 2, Mt 5,5 és Mt 24 értelmezésével. Eszerint a jelen siralmas állapota és a szentek sanyarú sorsa Krisztus királyságának közeli eljövételét jelzik. Az ezeréves királyság mindenképpen a földön, tapasztalható formában fog megvalósulni, amelyet a Római Birodalom és a szenteket elnyomó monarchiák tényleges pusztulása, illetve a világ drasztikus átalakulása előz meg. Krisztus ekkor még csak lélekben, angyalai szolgálatán keresztül jön el, amelyet nem szabad összekevernünk az ezeréves birodalmat követő utolsó ítéletre való fizikai eljövételével. Krisztus uralma azonban nem csupán spirituálisan, a hívek lelkében utat törő tiszta tanként, de a birodalmak valós pusztulásával, érzéki gyönyörökkel, egészséggel és jóléttel, tapasztalható formában jelenik meg. A hívek pedig mennyei erővel eltelve, Krisztus földi helytartóiként fognak kormányozni, amely megteremti az egyház szentségét és békéjét. Emellett megismerjük Isten titkait és birtokolni fogjuk a hit, remény és szeretet spirituális ajándékait. A szentek körébe minden igaz, Krisztust hívó keresztény és megtért zsidó beletartozik. A millennium ideje közel

²⁶ Peter G. BIETENHOLZ, *Encounters with a Radical Erasmus: Erasmus' Work as a Source of Radical Thought in Early Modern Europe*, Toronto–Buffalo–London, University of Toronto Press, 2009 (Erasmus Studies), 61–67. A Jn 1,1 értelmezéséről: 64–65.

²⁷ FIX, *i. m.*, 57–59.

van, a legtöbb jel betelt, így azt a kollegiánsok 1660 és 1666 közöttre várták.²⁸

A munka a későbbi kollegiáns millenaristákra (Coenrad van Beuningen, Galenus Abrahamsz, Joachim Oudaan, Petrus Serrarius) is nagy hatást gyakorolt. 1657-ben De Breen latinra is lefordította azt *De qualitate regni Christi...* című kiadványában, amely az 1641-ben és 1657-ben is megjelent, radikális pacifista nézeteket propagáló, ám hollandul máig lappangó *Over de hoedanigheid des Rijks Christi* fordítását is tartalmazta.²⁹ A dolog érdekessége, hogy a *De qualitate...*-nak több évtizedes recepciója alakult ki a lengyel sociniánusoknál, mivel annak pacifista megfontolásai felidéztek közöttük a 16. században egyszer már perifériára szorított anabaptista szociáletikai nézeteket.³⁰ A munkát a Descartes *Elmélkedéseit* bíráló sociniánus Hans Ludwig Wolzogen is lefordította.³¹ Ezen felül a *De qualitate...* kiadásra került De Breen posztumusz, 1666-os *Opera theologica* kiadványában, amelyet unokaöccse, Frans Kuyper jelentetett meg és vélhetőleg az erdélyi Adam Franck is szerepet játszott publikálásában. Kuyper az *Opera...*-t a szintén általa kiadott *Bibliotheca Fratrum Polonorum* „kiegészítő kötetének” tekintette.³² Daniel de Breen nézetei tehát már a 17. század végén ismertek voltak a sociniánusok között.

Az Uzoni Fosztó István által is receptált *Amica disputatio...* és *appendix* szintén a millenarista elképzelésekhez kapcsolódik, pontosabban azon próféciához, hogy Krisztus földi birodalmának eljövetele előtt a zsidók keresztény hitre fognak térni. Maga a disputáció ugyanis a velencei származású askenázi zsidó rabbi Saul Levi Morteira (1596–1660) keresztényellenes értekezésének fordítása és cáfolata. Morteira héber és portugál nyelvű munkái zsidó teológiai kérdéseket tárgyalnak, ám a keresztényellenes traktátusai is jelentősek. A cenzúra miatt kevés műve jelent meg, így gazdag kéziratos hagyatékkal rendelkezik. Morteira aktív prédikatori és tanítói tevékenységet fejtett ki, több mint 1400 prédikációjáról tudunk, amelyek között katolikusellenes beszédek is vannak. 1645-ben

²⁸ Andrew FIX, *Dutch Millenarianism and the Role of Reason: Daniel de Breen and Joachim Oudaan = Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture. Volume IV. Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics*, ed. John Christian LAURSEN, Richard H. POPKIN, Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers, 2001 (International Archives of the History of Ideas, 176), 50–53. FIX, *Prophecy and Reason...*, i. m., 69–72.

²⁹ TRAPMAN, i. m., 163–164.

³⁰ B. KIS, *Adam Franck...*, i. m., 376.

³¹ KESERŰ, i. m., 60.

³² B. KIS, *Adam Franck...*, i. m., 376. 32. lábjegyzet.

tanítványai 500 prédikációját kiadták héberül.³³ A Daniel de Breen által lefordított és megcáfolt Morteira-mű szintén egy keresztényellenes traktátus, amely kéziratban maradt fent. Címe: *Preguntas que hizo un Clérigo de Ruan de Francia, a las quales respondió el Exelente y Eminentísimo Señor H. H. Saul Levy Mortera*. A munka eredetileg egy roueni papnak szánt válasz, amelyben Morteira a pap 23 kérdésére felel meg, és viszonzva érdeklődését, több mint száz kritikai kérdést intéz hozzá az Újtestamentummal kapcsolatban.³⁴

Az *Amica disputatio*... után következő, az *Unitárius egyháztörténet* által ismertetett Jelenések-kommentár már De Breen saját munkája, amely hét fejezetben körvonalazza a könyv értelmét a 11. caputtól a végéig.³⁵ A vázlatos értelmezés a hagyományos lutheránus magyarázatokat követi. A fenevadak a Római Birodalom polgári és egyházi hatalmát, illetve azok összekapcsolódását jelzik az utolsó monarchiában. A Jel 12 fiút szülő asszonyát szintén a protestáns hagyomány szerint értelmezi: az asszony az egyház, a Nap Krisztus, a tizenkét csillag pedig az apostolokat példázza, míg a Hold az evilági dolgokat jelöli. A fiúgyermek az első keresztényeket mutatja, a sárkány pedig a hívek ellen harcoló Sátánt.³⁶ Habár De Breen itt nem szentel kitüntetett figyelmet a millenniumnak és nem tárgyalja annak legitim voltát, sem bekövetkeztének idejét, vagy természetét, mégis megjelennek az 1653-as, Krisztus királyságáról írott munkájának kör-

³³ Saul Levi Morteira 1612–1616 között a portugál újkeresztény Philip Rodrigues Montalto titkáráként, illetve a héber és a zsidó tudományok tanítójaként szolgált. Montalto Velencében nem csupán visszatért a zsidó vallásra, de intenzíven tanulmányozta is azt, és egy rövid katolikusellenes munkát is írt. Majd Párizsban, ahol udvari fizikusnak nevezték ki, teológia tanulmányi csoportot alapított. Ennek szerves résztvevője volt Morteira is, aki Montalto halála után 1616-ban Amszterdamba ment és Bet Ya'acob szefárd közösségéhez csatlakozott. 1639-től az egyesült Talmud Torah közösség akadémiájának vezetője lett. Hatást gyakorolt Spinozára, majd vitázott nézeteivel és szerepet játszott kiközösítésében is. Herman Prins SALOMON, *Hakham Saul Levi Mortera (1596–1660) and the Red Cow*, *Studia Rosenthaliana* 38/39(2006): Omnia in Eo. *Studies on Jewish Books and Libraries in Honour of Adri Offenbergh Celebrating the 125th Anniversary of the Bibliotheca Rosenthaliana in Amsterdam*, ed. Irene ZWIEP et al., 216–227.

³⁴ TRAPMAN, *i. m.*, 165. 44. lábjegyzet. Joseph KAPLAN, *Rabbi Saul Levi Morteira's Treatise „Arguments against the Christian Religion”*, *Immanuel: A Journal of Religious Thought and Research in Israel*, 11(1980)/2, 95–97.

³⁵ A munkát Szabó Ádám fordítása alapján ismertetem, aki a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárának és Régi Könyvek Gyűjteményének munkatársa. Segítségét ezúton is hálásan köszönöm.

³⁶ Daniel de BREEN, *Amica disputatio adversus Judaeos...*, Ms. U. 1971/A-1, 140–147.

vonalai. Ez leginkább a kétpólusú világszemléletben mutatkozik meg. A Jel 11 szent helyet tapodó pogányai azokat a hamis keresztényeket jelölik, akik a külső, látható egyházat uralják, míg a belső, valódi egyház romokban hever alattuk.³⁷ A második fenevadat és a hamis prófétát is felölelő babiloni szajhát pedig a vajúdo asszony jelképezte krisztusi egyházzal állítja szembe. Eszerint hiába üldözik el a hamis prófétát Babilonból, az a tőle született egyházakban az idők végéig menedéket talál. A szajha az ördögtől való földi királyságokon székel és a templom külső részében tartózkodik. Ellenben Krisztus egyháza égi királyság, Istentől származik és a templom belsejét képezi. Az első ítélet alatt a szajha, a fenevadak, a hamis próféta és a föld gonosz királyai minden seregükkel elpusztulnak, a harchoz pedig Krisztus is csatlakozik. Mindez a hetedik csésze kiöntésének és az utolsó trombita felharsanásának idején lesz. Ekkor, Babilon pusztulásával párhuzamosan a napkeletről induló királyok elhagyják a babiloni sötétséget és Isten népeként felmagasztaltatnak. A főszövegben a napkeleti királyokat De Breen a Jel 20,4 mártírjaival azonosítja, azonban egy lábjegyzetben említést tesz azokról, akik szerint a királyok a zsidókat és azok Jeruzsálemben való visszatérését szimbolizálják. A képsor jelentése, hogy a szajha pusztulásakor Krisztus egykori igaz vértanúinak tudásával, erkölcsével és hitével rendelkező emberek támadnak. Éppúgy, miként Illés eljövetele is lelkületének megjelenésével következik be. Ez tehát az első feltámadás, amelyet a hívek ezeréves uralma követ. Az ezer év alatt az istenfőlké lesz a földi hatalom és királyokként uralkodnak az országokon. De Breen kiemeli, hogy a megtért zsidók is közéjük tartoznak, mivel Isten megváltást ígér nekik, és a Jeruzsálemet tapodó pogányok elpusztulásával megszűnnek szenvedéseik. Míg az első ítélet csak a hamis keresztényeket sújtja, a második ítélet során a gonoszok végleg pokolra kerülnek és bekövetkezik a halottak feltámadása. Az első ítéletről szóló elképzelésének Krisztus felhőben való eljövetele sem mond ellent, mivel az efféle eljövétel „az isteni hatalom egyedi megnyilvánulását szokta jelképezni”, így Isten győzelmet és hatalmat juttat népének az ezeréves uralkodásra.³⁸

Az *Explicatio locorum*... a megtérő zsidók számára ígért ezeréves birodalommal kapcsolódik az *Amica disputatio*... törzsszövegéhez. Az unitárius kolligátumban a kommentár végére kötötték be a disputáció előljáró levelét, miszerint a munka éppúgy szól a zsidóknak, mint a keresztényeknek. De Breen szabadkozik, hogy nem tudott megfelelni a zsidók

³⁷ *Uo.*, 139.

³⁸ *Uo.*, 147–152.

összes felvetésére. Ennek oka, hogy a keresztények sem mindenben egységesek. Nem lett volna bölcs dolog, ha a vitatott kérdéseket meggondolatlanul a zsidók elé tárja és „tisztességtelen lett volna, ha a pártfogásába veszi a felekezetek egymás közötti gyűlölködését, vagy a zsidók ellen elkövetett igazságtalan és kegyetlen tetteiket”. De Breen itt egyértelműen kijelöli a munka térítő célját:

„Mi tehát, kérdezheted, ennek az írásnak a célja? Lényegében az, hogy megfeleljen a zsidók ellenvetéseire, amiket közvetlenül az Újszövetség írásaival szemben felhoznak, és így felkészítse rá a lelküket, hogy elhiggyék: a mi Jézusunk a Messiás, akit mindeddig hiába vártak”.³⁹

Ezzel De Breen bekapcsolódott a 17. század egyik legkomolyabb millenarista programjába: a zsidók megtérítésébe. Az Angliában és Hollandiában összpontosuló vállalkozás központi alakjai az Elbingből 1628-ban Angliába telepedett Samuel Hartlib (1600–1662), aki kiterjedt irodalmi és politikai kapcsolatain keresztül a 17. századi *respublica litteraria* egyik legnagyobb alakjává vált; a skót millenarista és a kereszténység egységéért küzdő egyházpolitikus John Dury (1596–1680); illetve a cseh millenarista-próféta és pedagógus Jan Amos Comenius (1592–1670) voltak.⁴⁰ Hartlib, Dury és Comenius 1640 körül találkoztak Londonban, hogy megvitassák a millennium előtti eseményeket és kidolgozzanak egy egyetemes tervet Krisztus ezeréves uralmának elősegítésére. Programjukban Comenius egy átfogó oktatási reform bevezetéséért felelt, amelyben nagy szerepet játszottak a pánszófikus elképzelések. John Dury a keresztény egység megteremtését tűzte ki célul. Míg Hartlib és Dury együttesen folytatott szervezőmunkát a zsidók megtérítésére, amelynek sikerét 1655–56-ra várták. Azonban nem csak a zsidókat kellett meggyőzniük arról, hogy a kereszténység a zsidó vallás beteljesülése, de azt is el kellett érniük, hogy a keresztények hajlandóak legyenek megismerni a 17. századi zsidók hitét és kultúráját. E nyitottságra 1642-es *Englands thankfulnesse...* című pamfletjükben buzdították az angolokat.⁴¹ Elképzelésük szerint a zsi-

³⁹ Uo., [153]–[154].

⁴⁰ A Hartlib-körőről magyarul: KOLTAY Klára, *Kérdések a Hartlib-kör és magyar munkatársaik együttműködése kapcsán*, Könyv és Könyvtár: Könyvtártudományi és Bibliográfiai Tanulmányok és Közlemények: a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve, 24(2002), 51–56.

⁴¹ Richard H. POPKIN, *Some Aspects of Jewish-Christian Theological Interchanges in Holland and England 1640–1700 = Jewish-Christian Relations in the Seventeenth Century: Studies and Documents*, ed. J. van den BERG, Ernestine G. E. van der WALL, Dordrecht–Boston–

dók a kabbala módszerének köszönhetően titkos tudással rendelkeznek Isten üzenetéről, ennek megértése pedig a keresztényeket is hozzásegítheti a próféciaák helyes magyarázatához.⁴² Habár a dolgozat keretei között nincs mód a több területen párhuzamosan folyó térítőmunka teljes bemutatására, mindenképpen érdemes kiemelni azokat a terveket, amelyekben a kollegiánsok fontos szerepet játszottak.

Dury már az 1640-es évektől tervezte egy zsidó tanulmányokkal foglalkozó kollégium létrehozását Londonban, amely kiemelt szerepet játszott volna a két kultúra közötti közvetítésben. A hebraistákból és zsidó tudósokból álló intézmény feladata a héber és a keleti nyelvek oktatásán, illetve a térítést célzó anyagok előkészítésén túl irodalmi munkálatokra is kiterjedt volna. Ez a héber szövegek latinra és a keresztény munkák héberre fordítását éppúgy felölelte, mint az Újtestamentum isteni eredetét demonstráló érvek gyűjtését, vagy a zsidók keresztényellenes érveinek cáfolatát, amelyet szintén héberül kellett volna kiadniuk. Az akadémia tervét és a Dury által igényelt ezer fontos évjáradékot azonban az írországi felkelésre hivatkozva elutasította a parlament.⁴³

A terveket az is megnehezítette, hogy a zsidók 1290 óta ki voltak tiltva Angliából és Hartlib – mint feljegyzései is tanúsítják – 1655 előtt nem is találkozott született zsidóval, bár Dury már a '30-as évektől kapcsolatban állt a Hollandiában lévő gyülekezeteikkel.⁴⁴ A 17. századi zsidó nézetekről kezdetben az 1641-ben Londonba került német orientalista Stephan Rittangelgel konzultáltak, aki a karaitákról látta el őket információval. Ez alapján Dury úgy vélte, hogy a karaiták fogják az elveszett zsidó törzseket Asszíriába vezetni. Majd innen a többi törzsszel egyesülve a Szentföldre indulnak, ahol a protestánsokkal közösen szentként fognak uralkodni. Rittangel 1641 novemberében tovább állt Amszterdamba, ahol publikálta a *Sefer Yetzirah* (1642) latin fordítását, amely a Szentháromság kérdésében a zsidók és az unitáriusok felé is nyitott. Habár Rittangel számos szakmai

London, Kluwer Academic Publishers, 1988 (International Archives of the History of Ideas, 119), 4–7.

⁴² Richard H. POPKIN, *Jewish-Christian Relations in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: The Conception of the Messiah*, *Jewish History*, 6(1992)/1–2, 163.

⁴³ Ernestine G. E. van der WALL, *The Dutch Hebraist Adam Boreel and the Mishnah Project, Six Unpublished Letters*, *LIAS* 16(1989)/2, 239. POPKIN, *Some Aspects...*, *i. m.*, 12–13.

⁴⁴ Yosef KAPLAN, *Jews and Judaism in the Hartlib Circle*, *Studia Rosenthaliana* 38/39 (2006), *i. m.*, 186–188.

lehetőséget tartogatott Hartlibék számára, nehéz természete miatt a szorosabb munkaviszony megszakadt.⁴⁵

Az angol-holland filozsemiták fontos konzulense és munkatársa volt az amszterdami rabbi és hébertanár, Menasseh ben Israel (1604–1657), aki héber nyomdát is alapított a városban. Európai hírnevét a keresztények számára is szóló zsidó teológiai magyarázatainak köszönheti. Jó kapcsolatot ápolt a keresztény tudós világgal, akik Menasseh-t a nyugati zsidóság képviselőjének tekintették és a világ számos részéről kérték ki véleményét. Keresztény kapcsolatai miatt az amszterdami zsidók 1640-ben kiközösítették. Habár Menasseh a zsidó-keresztény érintkezések fő alakjává vált és készséggel állt Duryék rendelkezésére, mégsem tért át keresztény hitre. 1648 után anyagi nehézségein úgy próbált úrrá lenni, hogy a héber könyvek tanácsadójaként igyekezett bekerülni a svéd Krisztina királynő udvarába. Miután terve kudarcba fulladt, csak akkor lett Hartlibék törekvésének igazán aktív főszereplője abban, hogy meggyőzzék a parlamentet a zsidók Angliába való visszaengedéséről.⁴⁶ Menasseh még az

⁴⁵ Rittangel információi, miszerint a kariták a keresztényekhez hasonlóan vélekednek a Messiásról, a kontinensen is gyorsan terjedtek. A sziléziai spiritualista Abraham von Franckenberg már 1642-ben levélben tájékoztatta erről az ekkor Bécsben tevékenykedő spiritualista millenarista Johann Permeiert. Ernestine G. E. van der WALL, *Johann Stephan Rittangel's Stay in the Dutch Republic (1641–1642) = Jewish-Christian Relations...*, i. m., 120–124. Mindez azért lehet érdekes, mert Permeier közvetítésével hazánkba is jutottak el misztikus eszmék. Böhme munkáit nem csupán Sopronban tervezte olvasni, de egy Böhme kötetet és katalógust is továbbított a Pozsonyban tevékenykedő Melchior Beringer von Königshofennek, aki olvasmányait a pozsonyi előjárókkal is megosztotta. VISKOLCZ Noémi, *Reformációs Könyvek. Tervek az evangélikus egyház megújítására*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2006 (Res Libraria I.), 178–179. Permeierről: 32–59. VISKOLCZ Noémi, *Egy Böhme-olvasókör az 1630–40-es években*, Magyar Könyvszemle, 114(1998)/2, 143–144. A kariták nyitottságát némileg árnyalja a karaita Isaac ben Troki 1641-es, a keresztény vallást teljes mértékben elutasító kézirat *Hizzuk Emunah* című munkája, amely csak később 1681-ben jelent meg latinul és héberül. Nem tudni ennek kézírata eljutott-e Duryhoz, ám a zsidók angliai visszatelepítésén dolgozva már azt javasolta Hartlibnak, hogy ne a karitákat telepítsék be először, nehogy elriasszák a többi zsidót. POPKIN, *Some Aspects...*, i. m., 14–15, 30. 53. l. ábrájához.

⁴⁶ David S. KATZ, *Menasseh ben Israel's Mission to Queen Christina of Sweden, 1651–1655*, *Jewish Social Studies*, 45(1983)/1, 57–72. Richard H. POPKIN, *Christian Jews and Jewish Christians in the 17th Century = Jewish Christians and Christian Jews From the Renaissance to the Enlightenment*, ed. R. H. POPKIN, Gordon M. WEINER, Dordrecht, Kluwer Academic Publisher, 1994 (International Archives of the History of Ideas, 138), 59–64.

után is folytatta érvelését, hogy 1655-ben a zsidók letelepedését tárgyaló Whitehall-gyűlés kudarccal zárult számukra.⁴⁷

Hogy Daniel de Breen az *Amica disputatio...* megírásakor mennyire lehetett tisztában a Hartlib-kör terveivel, arra nincsenek adataink. Samuel Hartlib több mint 25000 fólió terjedelmű levelezésében és feljegyzéseiben nem találtam De Breenre vonatkozó információt.⁴⁸ Legkésőbb 1646-ban azonban tudomást kellett szereznie a vállalkozás részleteiről, ugyanis kollégiumalapító társa, Adam Boreel kulcsszerepet játszott a Duryék által tervezett irodalmi programban. Ennek első állomása a *Misna* vokalizált kiadása volt, amelyet a tervek szerint latin fordítás és kommentár követte volna. Boreel 1639-től a Hamburgból Middelburgba költöző rabbi Jacob Jehuda Leonnal közösen dolgozott a *Misna* vokalizálásán. Eközben Leon Boreel és a middelburgi lelkészek támogatásával elkészítette Salomon templomának leírását, majd famodelljét, amely nagy sikert aratott Hollandiában és Angliában is. A rekonstrukció ugyanis elősegítette, hogy a millennium alatt megvalósítható legyen a templom jeruzsálemi újjáépítése. A vokalizált *Misna* 1646-ban jelent meg Menasseh ben Israel nyomdájában, Menasseh előszavával. Boreel nevét azonban nem szerepeltették a kiadványon, nehogy megütközést keltsen a zsidó olvasókban. Boreel nagy hangsúlyt fordított a zsidók megtérítésére. Ellenfele, Samuel Maresius szerint különleges lelkésznek tekintette magát, akinek küldetése, hogy a zsidókat a Krisztusban való hitre bírja. Erre vonatkozólag több terve is volt: a Talmudot és a *Midrást* latinul, míg az Újtestamentumot a pogányok számára is érthető nyelveken jelentette volna meg, illetve a zsidó ellenvetéseket cáfoló munkákat publikálta volna héberül. 1654-ben még konstantinápolyi térítőtutatót is tervezett. Dury mind Boreelnek mind Menasseh-nek fontos szerepet szánt a londoni akadémián, ám annak meghiúsulásától függetlenül is kapcsolatban maradt velük. A *Misna*-projekt azonban nem aratott sikert. A Londonba küldött kétezer példányt 1660-ban visszaküldték Amszterdamba és nincs adat arról, hogy bárki használta volna a kiadványt. Boreel ennek ellenére tovább foglalkozott a *Misna* fordításával, amely magánhasználatra elkészült spanyolul, halála előtt pedig a latinnak is a végén járt. A latin kiadás végül csak 1698 és

⁴⁷ Sina RAUSCHENBACH, *Mediating Jewish Knowledge: Menasseh ben Israel and the Christian Republica litteraria*, *The Jewish Quarterly Review*, 102(2012)/4, 581–582.

⁴⁸ GREENGRASS M.–LESLIE M.–HANNON M., *The Hartlib Papers*, published by HRI Online Publications, Sheffield, The University of Sheffield, 2013:

<https://www.hrionline.ac.uk/hartlib/context> [Letöltve: 2017. 10. 09.]

1703 között került nyomdába, de nem Boreel, hanem Willem Surenhusius fordításában.⁴⁹

Az irodalmi termékek közül talán a millenarista munkák igyekeztek leginkább összehangolni a két vallás elképzeléseit, mivel a Messiás eljövetele és a különféle váradalmak közös alapot teremtettek a zsidók és a keresztények számára. Számos kiadvány reagált a zsidók azon reményére, hogy az elveszett törzsek egyszer visszatérnek. Dury és társai nem csupán a fentebb említett karaitakat, de az amerikai indiánokat is zsidóként, vagy Izrael elveszett törzseként azonosították.⁵⁰

Közeledést jelentett a Messiás politikai vezetőként való elfogadása is. A francia marrano családból származó hebraista és bibliakritikus Isaac La Peyrère (1596–1676) 1643-ban jelentette meg *Du rappel des Juifs* című millenarista munkáját, amelyben leírta, miként hozza el az új francia király a millennium korszakát. Először Franciaországba hívja a zsidókat és a kettős Messiás-eszme alapján megalapítja a zsidó-keresztény egyházat. Eszerint míg Jézus lélekben volt az első Messiás, második Messiásként már fizikálisan, a zsidók által is várt politikai vezetőként érkezik el. Ezután a francia király visszavezeti a zsidókat a Szentföldre, újjáépíti a templomot és Krisztussal közösen kormányozzák a világot Jeruzsálemből. A megváltás pedig mindenkire kiterjed. La Peyrère politikai programot is társított elképzeléseivel, miszerint XIV. Lajost Condé hercege váltotta volna le Krisztina svéd királynő és Cromwell segítségével. A munka Krisztina királynén keresztül Menasseh ben Israelhez is eljutott és nagy hatást gyakorolt rá. Menasseh azonnal beszámolt róla Petrus Serrariusnak és a cseh millenarista Paul Felgenhauernek,⁵¹ aki 1655-ben kiadta a *Bonum Nuncium Israeli...* című munkát az emberiség millenniumban való

⁴⁹ WALL, *The Dutch Hebraist Adam Boreel...*, i. m., 240–241, 246–248, 250–251.

⁵⁰ Ez az elképzelés jelenik meg Thomas Thorowgood *Jewes in America, or the Probability that the Indians are of that Race* (1650) című munkájában, amely Dury előszavával jelent meg. Duryék kikérték Menasseh véleményét is a kérdésben, aki *Esperanca de Israel* címmel foglalta össze az elveszett törzsek visszatéréséről szóló zsidó nézeteket. A munkát Moses Wall *Hope of Israel* címen fordította angolra és 1650-ben valószínűleg John Dury előszavával és az angol parlamentnek szóló ajánlással adták ki. Később holland és spanyol fordítása, majd további angol kiadásai is megjelentek. POPKIN, *Christian Jews...*, i. m., 61.

⁵¹ Az orvosként és vándorprófétaként tevékenykedő spiritualista-chiliaszta Paul Felgenhauer (1593–1677) életéről és munkáiról lásd: Hans Joachim SCHOEPS, *Philosemitismus im Barock. Religions- und geistesgeschichtliche Untersuchungen*, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1952, 18–45. Magyarul: VISKOLCZ, *Reformációs Könyvek...*, i. m., 148–154.

egyesüléséről.⁵² Menasseh Messiással kapcsolatos elképzeléseit *Piedra Gloriosa* (1655) címmel jelentette meg. Az 1656-os *Vindiciae Judeorum* című munkájában pedig átvette a Peyrère-nél is szereplő kettős Messiás eszmét és amellett érvelt, hogy a zsidók és a keresztények ugyanazt az eseményt várják a millennium, illetve a Messiás eljöveteleivel. Az eltérő vélekedések pedig csakis az első század eseményeire vonatkoznak.⁵³

Hasonló elképzelések az amszterdami kollegiánsok között is megjelentek. Petrus Serrarius (1600–1669)⁵⁴ 1657-es *Assertion du règne de mille ans* című misztikus millenarista munkájában⁵⁵ amellett érvelt, hogy Krisztus utolsó ítéletre való eljövetele meg kell előznie egy köztes eljövetelenek, amelynek célja Izrael megmentése. Serrarius jól ismerte Menasseh munkásságát és több kérdésben azonos álláspontot képviseltek. Így a

⁵² A munka teljes címe: *Bonum Nuncium Israeli, quod offertur Populo Israel et Judae in hisce temporibus novissimis de Messiah, quod scilicet Redemptio Israelis, ab omnibus iniquitatibus suis, et Liberatio a captivitate, et Adventus Messiae gloriosus jam nunc proxime instent; In verum, certum et indubitatum solatium omni populo Israel, ex S. Scripturis Veteris et Novi Testamenti ostensum et perscriptum*. A munka Menasseh-nek szóló ajánlása beszámol a Petrus Serrarius otthonában való találkozásukról és a millenniumról szóló beszélgetésükéről. Emellett a nyomtatvány tartalmazza Menasseh ben Israel Felgenhauer értekezésére adott válaszát és több millenarista levelét (Abraham von Franckenberg, Nathaniel Homes, Henry Jessey) a rabbihoz. Ernestine G. E. van der WALL, *Petrus Serrarius and Menasseh ben Israel: Christian Millenarianism and Jewish Messianism in Seventeenth-Century Amsterdam = Menasseh ben Israel and His World*, ed. Yosef KAPLAN, Henry MÉCHOULAN, Richard H. POPKIN, Leiden–New York–København–Köln, Brill, 1989 (Brill's Studies in Intellectual History, 15), 168.

⁵³ POPKIN, *Jewish-Christian Relations...*, i. m., 164–166. Peyrère reálpolitikai elképzeléséről és nemzeti millenarizmusáról: Richard H. POPKIN, *Millenarianism and Nationalism – A Case Study: Isaac La Peyrère = Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture...*, i. m., 77–84.

⁵⁴ Az angol származású Serrarius Leidenben tanult, majd a zeelandi vallon egyházban szolgált, amellyel szakított, mikor az közeledni kezdett a kálvinista tételekhez. Ekkor Serrarius Kölnbe ment, ahol misztikus tanok hatása alá került, amelynek következtében a kölni gyülekezetet is el kellett hagynia. Rövid ideig orvostudományt tanult Gröningenben, majd 1630-ban Amszterdamban telepedett le. Itt Galenus Abrahamsz mennonita gyülekezetéhez csatlakozott, de eljárt a kollegiáns összejövetelekre is. Végül Amszterdam egyik vezető kollegiánisa lett, aki kapcsolatain keresztül fontos közvetítő volt a rijsburgiak és a 17. század intellektuális világa között. FIX, *Prophecy and Reason...*, i. m., 72–73.

⁵⁵ Serrarius szerint csak az vehet részt Krisztus földi királyságában, aki előtte már részesült spirituális királyságából, amely nem más, mint az emberben lakozó belső valóság. Misztikus millenarizmusáról lásd: E. van der WALL, *Mystical Millenarianism in the Early Modern Dutch Republic = Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture...*, i. m., 39–44.

köztes eljövétel kapcsán, amely különbözik Krisztus fizikai eljövételétől, a rabbinikus irodalom mellett Menasseh 1636-os *De resurrectione mortuorum* című munkájára is hivatkozott. Serrarius szerint a zsidók Krisztus első eljövetele, míg az ortodox keresztények a második eljövétel kapcsán tévednek, így mindkét fél csak részleges igazságot birtokol. A millenarizmus azonban alapot kínál a két vallás összebékítésére, mivel Krisztus második eljövetele és a zsidók Messiásának megjelenése ugyanaz az esemény. A zsidóknak a teljes rehabilitáció érdekében már csak azt kell elfogadniuk, hogy Jézus a várt Messiás. További kapcsolódási pontot kínál Serrarius misztikus spiritualista történelemszemlélete is – miszerint az apostoli egyház a negyedik századtól folyamatosan hanyatlik –, amelyet 1665-ös *Een Bleyde Boodschap aan Jerusalem* című munkájában fejtett ki. Eszerint míg a zsidók szerencsétlensége a jeruzsálemi templom pusztulásában, egy külső, világi dolog elvesztésében áll, a keresztényeket lelki veszteség érte, mivel ők az igaz tant, a spirituális várost és templomot, a lényegi és racionális vallást veszítették el. Mivel a zsidók a belső dolgokról, a keresztények pedig a külső dolgokról nem vesznek tudomást, így a két vallás kiegészíti egymást. A millennium korszakában az emberek egy egyetemes, judeo-keresztény vallást fognak gyakorolni, amelyben a külső és a belső hitélet harmóniája uralkodik.⁵⁶

Serrarius judeo-kereszténységgel kapcsolatos nézeteire bizonyosan hatással volt a kiváló héber tudással rendelkező angol baptista Henry Jessey (1601–1663) 1650-es *The Glory and Salvation of Jehudah and Israel* című műve, amelyet a 17. század legfiloszemitább alkotásának tartanak. A zsidók megtérítését célzó szöveget Serrarius 1653-ban hollandra fordította. Később talán héberül is megjelent és a zsidók között is terjesztették. A millenarista elemeket is tartalmazó munkában Jessey mellett érvelt, hogy Jézus a zsidók által várt Messiás, a zsidók pedig 1658 előtt megtérnek. Ami igazán filoszemitává teszi a szöveget az a zsidó források használata. Jessey ugyanis tiszteletben tartotta a talmudi hagyományt. Érveiben ótestamentumi szövegeket, a Talmudot, illetve a rabbinikus és a kabbalikus irodalmat is felhasználta.⁵⁷

⁵⁶ WALL, *Petrus Serrarius and Menasseh ben Israel...*, i. m., 176–180.

⁵⁷ Ernestine G. E. van der WALL, *A Philo-Semitic Millenarian on the Reconciliation of Jews and Christians: Henry Jessey and His „The Glory and Salvation of Jehudah and Israel” (1650) = Sceptics, Millenarians and Jews*, ed. David S. KATZ, Jonathan I. ISRAEL, Leiden–New York–København–Köln, Brill, 1990 (Brill’s Studies in Intellectual History 17), 162–163, 168–170, 183–184. A munka részletes ismertetése: 167–183.

Serrarius nyitottsága a gyakorlatban is érvényesült, amikor adománygyűjtést kezdeményezett az elszegényedett palesztin zsidók számára, amelyben Hartlib, Dury és Jessey is részt vettek. Elképzelésük szerint a zsidók a keresztények jótékonyágát, könyörületét és kedvességét látva könnyebben megnyitják lelküket az evangéliumnak és felismerik a krisztusi szeretetet. A jeruzsálemi zsidók rabbi Nathan Shapirát küldték európai gyűjtőkörútra, aki 1656–57-ben látogatott el Németalföldre és személyesen is találkozott Serrariusszal. A sikeres gyűjtést 1658-ban is megismételték. Az adakozást ösztönözte, hogy Serrariusék tartottak a zsidók mohamedán hitre való térésétől, mivel a törökök is számos engedményt tettek számukra. Emellett Nathan Shapirában sokak a megtérés határán álló zsidót látták, aki érdeklődött a keresztény vallás lelki misztériumai iránt, illetve több bibliai helyet a keresztényekhez hasonlóan értelmezett. Ezek közül a legfontosabb talán az Ézs 53 szövege, amely folyamatos vita tárgya volt a keresztények és a zsidók között.⁵⁸ Shapira ez alapján fejtette ki, hogy a Messiás már többször, többféle alakban eljött a történelem folyamán, ám az emberiség bűnei miatt mindig távoznia kellett. Ennek fényében elismerte, hogy először a Názáreti Jézusként érkezett el, akit a zsidók tévesen öltek meg. Emellett a hegyi beszédet minden bölcsesség forrásának tartotta, ami teljes mértékben egybeesik az ősi rabbik tanításával.⁵⁹

A Shapirával való beszélgetések bizonyosan hozzájárultak Serrarius filozemitizmusának és váradalmainak radikális elmélyüléséhez. Később ugyanis rajongó híve lett a mentális betegségben szenvedő, magát a zsidók királyának és Messiásának tartó Sabbatai Sevi 1660-as években kiteljesedő mozgalmának, amitől még Sevi iszlámra való áttérése sem tudta eltántorítani. Az európai közvéleményt Serrarius levelei tájékoztatták a mozgalomról és az ahhoz kapcsolódó eseményekről. Ő maga nem Krisztussal egyenlő Messiásnak, csupán a zsidók királyának tartotta Sevit, aki megtanítja népét Krisztus igaz ismeretére. Így Serrarius Sabbatai Seviiben a zsidók keresztény hitre térítésének legfontosabb eszközét látta. Tette

⁵⁸ Az eseményekről Serrarius Durnak küldött levelei mellett az *An Information Concerning the Present State of the Jewish Nation in Europe and Judea* című 1658-as pamflet tájékoztat. Ernestine G. E. van der Wall, *The Amsterdam Millenarian Petrus Serrarius (1600–1669) and the Anglo-Dutch Circle of Philo-Judaists = Jewish-Christian Relations...*, i. m., 80–86. Henry Jessey szerepéről és Nathan Shapira küldetéséről lásd bővebben: David S. KATZ, *Menasseh ben Israel's Christian Connection: Henry Jessey and the Jews = Menasseh ben Israel and His World*, i. m., 117–138.

⁵⁹ POPKIN, *Christian Jews...*, i. m., 64–65.

mindezt annak ellenére, hogy a kortársai jóval nagyobb távolságtartással kezelték a kérdést. A francia misztikus Antoinette Bourignon impostornak tartotta Sevit, és a millenarista Jean de Labadie annak lehetőségét is fenntartotta, hogy Sevi az ördög eszközeként akar az igazi Krisztus helyébe lépni. John Dury szintén mérsékelni igyekezett Sabbatai Sevi váradalmakban betöltött szerepét. Sőt az amszterdami zsidó közösségben be is tiltották a mozgalmat. A korszakban számos hír keringett arról, hogy Serrarius ötven családot gyűjtött össze Amszterdamban, akikkel Palesztinába indult, mi több, maga is utalt egy szentföldi küldetésre, ám annak megvalósulása kétséges.⁶⁰

Az elmondottak alapján Daniel de Breen erdélyi unitáriusok által is olvasott nyomtatványa jól illeszkedik a 17. századi filozemita-millenarista munkák sorába. Jóllehet az *Amica disputatio...* kiadása az 1640-es években kibontakozó program kezdeti időszakára esett, az abban megjelenő térítő szándék, illetve az *Explicatio locorum...* stabil, ám csak De Breen későbbi munkáiban kibontakozó millenarizmusa hozzájárulhatott a későbbi kollegiáns filozemitizmus formálódásához, főként Petrus Serrarius nézeteihez, akire egyébként is hatottak De Breen elképzelései.⁶¹ Az *Amica disputatio...* évtizedeken keresztül aktuális maradt, legalábbis erre utal, hogy Joachim Oudaan 1664-ben hollandra fordította és *Vriendelicke disputatie tegen de Joden* címmel megjelentette Rotterdamban.⁶² Ebben azonban az eredeti munka appendixe már nem szerepelt.

Úgy vélem a munka 18. századi erdélyi feltűnése nem meglepő, hiszen mint láthattuk, De Breen aktív kapcsolatot ápol a sociniánusokkal, akik 1657-es *De qualitate regni Christi...* című gyűjteményét évtizedeken keresztül recipiálták. Személye nem volt ismeretlen az unitárius körökben, így az is lehetséges, hogy az *Amica disputatio...* a lengyelek közvetítésével jutott el Erdélybe. Az erdélyi recepció kapcsán viszont hangsúlyosnak tartom, hogy De Breen munkássága a kollegiáns mozgalom spiritualista-misztikus szakaszához tartozik, így munkájának unitárius anyagban való felbukkanása a spiritualista irodalom 18. századi recepció-

⁶⁰ Ernestine G. E. van der WALL, *A Precursor of Christ or a Jewish Impostor? Petrus Serrarius and Jean de Labadie on the Jewish Messianic Movement around Sabbatai Sevi = Pietismus und Neuzeit, Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus, Band 14: Chiliasmus in Deutschland und England im 17. Jahrhundert*, Hrsg. Martin BRECHT, Johannes WALLMANN et al., Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1988, 109–124. POPKIN, *Christian Jews...*, i. m., 68.

⁶¹ FIX, *Prophecy and Reason...*, i. m., 72, 74.

⁶² TRAPMAN, i. m., 165. 44. lábjegyzet.

jaként is értékelhető. Természetesen szem előtt kell tartanunk, hogy De Breen nézeteinek tényleges, irodalmi-teológiai szövegekben lecsapódó hatásáról még nincsenek adataink. Ennek feltárása a további kutatás feladata.